

THE MONASTERY BEYOND THE STREAM – SUMELA
(THE HISTORY, ORIGIN AND MEANING OF THE NAME)

მონასტერი მდინარის გაღმა – სუმელა
(სახელის ისტორია, წარმომავლობა და მნიშვნელობა)
Derenin Ötesindeki Manastır – Sumela
(Adının Tarihi, Kökeni ve Anlamı)¹

BAKUR GOGOKHIA

PhD in History

Lazeti Research Centre

310 Rustaveli St., Zugdidi, 2100, Georgia

+995 599 05 48 59

lazcentre@gmail.com

ORCID: 0009-0004-2317-6778

Abstract

The article focuses on the origin and the etymology of the words **Sumela** and **Mela** – the names of the famous historical monastery located south of Trabzon, in the mountainous part of the Doğu Karadeniz (East Black Sea) Region of Türkiye – the historical Lazeti (Lazistan; Chaneti). The Pontic Greek and the Laz versions put forward so far have been analyzed and rejected. Instead, leaving aside the versions that have been suggested so far, the confirmed forms of the names of the Monastery in the early sources, the numerous similar ones found in the toponymy of the East Black Sea coast, the locations of the mount and the Monastery, and the historical and chronological circumstances of the establishment of the monastery here are taken into consideration and a different view is put forward. The etymology presented here introduces a novelty and is therefore of interest to the scientific community and the general public interested in the history of the Sumela Monastery as well as the place names of the historical Lazistan.

Keywords: Sumela Monastery; Mela Mountain; Maçka; Trabzon; Lazistan; Laz; Place Names.

¹ The research was carried out with the financial support of the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia, within the framework of the project “The Georgian Monasteries of Trebizond” (HE-22-647) implemented by the Lazeti Research Center.

კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით, ლაზეთის კვლევის ცენტრის პროექტის – „ტრაპიზონის ქართული მონასტრები“ (HE-22-647) – ფარგლებში.

Bu makale Gürcistan Şota Rustaveli Ulusal Bilim Vakfı’nın desteğiyle, Lazeti Araştırma Merkezi’nin projesi (“Trabzon’daki Gürcü Manastırları”, HE-22-647) kapsamında sunulmuştur.

ბაკურ გოგოხია

ისტორიის დოქტორი

ლაზეთის კვლევის ცენტრი

რუსთაველის ქ. №310, ზუგდიდი, 2100, საქართველო

lazcentre@gmail.com

ORCID: 0009-0004-2317-6778

აბსტრაქტი

წინამდებარე სტატიაში განხილულია ტრაპიზონის სამხრეთით, ჭანეთის მთებში, ისტორიული ჭანეთის მხარეში მდებარე ცნობილი მონასტრის სახელების - *სუმელა*-ს და *მელა*-ს – ისტორია, წარმომავლობა და მათი მნიშვნელობა. გაანალიზებული და უარყოფილია აქამდე შემოთავაზებული პონტოური ბერძნული და ლაზური ვერსიები. მათ ნაცვლად კი, აქამდე გამოთქმული ვერსიების გამორიცხვის, ადრეულ წყაროებში მონასტრის სახელების დამოწმებული ფორმების, ჭანეთის||ლაზეთის ტოპონიმიაში გამოვლენილი უხვი ანალოგიის, მთისა და მონასტრის მდებარეობისა და აქ მონასტრის დაარსების ისტორიულ-ქრონოლოგიური გარემოებების გათვალისწინებით, გამოთქმულია განსხვავებული მოსაზრება. წარმოდგენილი ეტიმოლოგია არის სიახლე და, ამდენად, ის საინტერესო იქნება როგორც სუმელის მონასტრის ისტორიით, ისე, ჭანეთის ტოპონიმით დაინტერესებული სამეცნიერო და ფართო საზოგადოებისთვის.

საკვანძო სიტყვები: სუმელის მონასტერი; მელას მთა; მაჩხა; ტრაპიზონი; ჭანეთი; ჭანური; ადგილის სახელი.

BAKUR GOGOKHIA

Tarih Doktoru

Lazeti Araştırma Merkezi

Rustaveli Sk. №310, 2100, Zugdidi, Gürcistan

+995 599 05 48 59

lazcentre@gmail.com

ORCID: 0009-0004-2317-6778

Özet

Bu makalede Trabzon'un güneyinde, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin dağlık kesiminde bulunan, ünlü tarihi manastırın adı olan **Sumela** (Ya da **Sümela**) ve **Mela** sözcüklerinin kökeni, bu sözcüklerin anlamları ve etimolojisi incelenmiştir. Bugüne kadar ileri sürülmüş Rumca ve Lazca versiyonlar analiz edilmiş ve reddedilmiştir. Onların yerine, şimdiye kadar söylenmiş versiyonları bir kenara bırakarak, erken dönem

kaynaklarında Manastır'ın adlarının teyit edilmiş formlarının, Doğu Karedeniz kıyıları yer adlarında (toponimlerinde) görülen çok sayıdaki benzerinin, dağın ve Manastır'ın lokasyonları ve burada manastır kuruluşunun tarihi-kronolojik çevresel faktörleri dikkate alınıp bunlardan yararlanarak, farklı bir görüş ortaya konmuştur. Burada sunulan etimoloji bir yenilik getiriyor ve bu nedenle de Sumela Manastırı'nın tarihi ve aynı zamanda tarihsel Lazistan kıyı şeridinin toponimleriyle ilgilenen bilimsel çevreler ve daha geniş toplum kesimi için ilginçtir².

Anahtar Kelimeler: Sumela Manastırı; Mela Dağı; Mačka; Trabzon; Lazistan; Lazca; Yer Adları.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nde, Trabzon ili Mačka ilçesinde bulunan ünlü Sumela Manastırı (veya Meryem Ana Manastırı. Yunanca: Η Ιερά Μονή Παναγίας Σουμελά³. Gürcüce: ყოვლად წმიდისა ღვთის-მშობლის მიცვალების სუმელის მონასტერი⁴) pekçok bilim insanının çok yönlü araştırmalarına konu olmuştur. Manastırın adı, daha doğrusu adları – **Sumela** ve **Mela** – aynı şekilde belirli dikkatleri üzerine çekmektedir. Bilimsel çevrelerde bu konuda bugün için sunulmuş iki – Yunanca (esasen Romeika yani Pontus Rumcası) ve Kartvelce (esasen Lazca yani Çanca) – versiyonlar var. Ancak, bu konuda derin bilimsel araştırma yapılmadığını ve böyle bir araştırmanın sonuçlarının bugüne kadar ortaya konmadığını düşünüyorum. Dahası, ileri sürülen gerek Rumca ve gerekse Lazca sürümlerde halk etimolojileriyle yetinilmesi ve bu çalışmaların bilimsel alana sokulması ortaya konulan görüşleri geçerli kılmaktan ziyade, yetersiz ispat dolayısı ile bu sürümlere kaybettirir. Pek de nadir olmayan şekilde, konu ile ilgili söylencelerin yayınlarda kullanımı, “söylendiğine göre...”, “kabul edildiğine göre...”, “yaygın kanaate göre...” vd. ifadeler şeklindedir, bu yaklaşım bilimsel etki hususunda zayıf kalıyor. Şu veya bu yazar tarafından seçilmiş bu tür yaklaşım ya da formülasyonlar, bir açıdan, şahsi görüşlerin veya taraf olunulan görüşlerin doğruluğu hususunda yazarın şüphe duyduğunu ifade ediyor olmalıdır.

Adların ve Bilinen Formların Tasdikinin İlk Örnekleri

Sumela adının en eski teyidi yaklaşık XII. Yüzyıla tarihleniyor. Net ifade etmek gerekirse, ünlü Sumela Meryem Ana İkonası'nın ilk kapağında **MP ΘΥ Η ΣΟΜΕΛΗΤΙΣ** [mīr tū ē sumelētisa] (“Sumela’li Tanrı’nın Anası”) yazısı yazılmıştır. Yazı bu ifade için form olarak açıkça **ΣΟΜΕΛΗ-** [sumelē-] yi ifade ediyor. 1700 yılında bu ikona yeniden işlendiğinde eski işlemlerin (ve eski yazıların) yarısından fazlası yeni işlemlerle kapandı, eski **ΣΟΜΕΛΗΤΙΣ** yerine **ΣΟΜΕΛΙΟΤΙΣ** [sumeliotisa] okunuyor (Χρυσανθος, 2007: 990, 991).

Daha sonra, 1223 yılı sonrası dönemde ve 1300’ün ilk yılları arasında (Giannouli, 2007: 64-76. Talbot, 2010: 57. Weigel, 1990-91: 27-60) Akakios Sabbaites tarafından yazılan “Barnaba ve Sofronios’un

² Makale üzerinde çalışırken sağladığı değerli öneriler için Prof. Dr. Yüksel Küçükler’e teşekkürlerimi sunarım.

³ [I Ierá Moní Panagías Soumelá].

⁴ [q’ovlad ts’mindisa γωθ^his-mjəblis mits^hvaləbis sumelis monast’eri] (19. yy.).

Not: Makalede kullanılan Gürcü alfabesinin transliterasyon için IPA karakterleri kullanılmıştır.

Yaşamında”da⁵ (Daha doğrusu bu “Yaşamın” Rahip Simeon adlı biri tarafından 1446 yılında yeniden yazılan versiyonunda) **Melea** / **Mela** formları («[...]τοῦ Μελεᾶ[...]») / («[...]τοῦ Μελᾶ[...]») dağ, dere ve manastır adı olarak kullanılmıştır (Μαρτίνης, 2012: 55, 57, 74, 166, 171, 173, 174, 188, 192, 193).

Bu kayıtları, kronolojik olarak Trabzon Kralı III. Aleksios Büyük Komnenos (1338-1390) tarafından 1364 yılında Manastır için temin edilen hrisobullos⁶ izler. Hrisobullosda, yan yana dağ (ve mağara) adı olarak **Mela** (iki yerde; «[...] ἐν δὲ τῷ τοῦ Μέλα ὄρει ἐξόχως [...]»); «[...] ὄρος καὶ σπήλαιον τοῦ Μέλα [...]») ve Manastır adı olarak **Sumela** (Aynı şekilde iki yerde; «[...] μόνῃς τῇς Σουμελᾶς [...]») yazılıdır (Miklosich, Müller, 1887: 277-280).

III. Aleksios’un çağdaşı kraliyet sarayı yetkilisi ve vakanüvis Mihail Panaretos’un (Yakl. 1320-1390 yılları) “Trabzon Kroniği” adlı eserinde 1361, 1363 ve 1364 yıllarına ait olaylar anlatılırken sadece **Sumela** («[...]μονῇ τῇς Σουμελᾶς[...]»), («[...]ἐν τῇ Σουμελᾷ[...]») adı karşımıza çıkıyor (Kennedy, 2019: 34, 40).

Osmanlı belgelerinde Manastır’ın adı, Prof. İsmail Köse’nin verdiği bilgiye göre **سوما** [sumale] formunda yer almaktaydı (Köse 2010: 99).

Σουμελά [sumela], bu formunun dışında, Pontus Rumcası’nın bazı şivelerinde Σιμελά [simela] şekliyle de vardır ve kişi ad olarak da görülür (Φωστηρόπουλου, 1948: 232. Ζερζελίδης, 1970: 209)⁷. Bu aynı zamanda nereli olduğunu ifade eden adlarda da karşımıza çıkar, ki Vazelon Manastırı belgelerinden 1704 yılına ait bir notta Ἀπόστολος ὁ Σιμελίτης (“Simela’li Apostolos”) anılmıştır (Успенский ve Бенешевич, 1927: 123). Bu durum *ov > i* [u > i] dönüşümüyle olmuştur.

Adların Etimolojisinin Rumca/Yunanca Versiyonları

Daha önce bahsettiğimiz gibi, **Sumela** ile ilgili çalışmalarda, kelime Rumca/Yunanca ya da Lazca olarak açıklanıyor. Bunu Rumca/Yunanca açıklamaya çalışanlar Mela dağı adıyla ilişkilendiriyor. Bu iki adın yani **Mela** ve **Sumela** ilişkisi şüphe götürmez, ancak bu ilişkinin günümüze kadar araştırılan yolları kanaatimce uygunsuzdur. Dolayısıyla, bu adların bugüne kadar ileri sürülen Rumca etimolojilerinin yanlış olduğunu düşünüyorum.

Sumela adını Rumca/Yunanca açıklama versiyonları iki – yarım ve bir tam etimoloji olarak ayrılabilir.

Tam olmayan etimolojik versiyon henüz XIII–XIV Yüzyıl yazarı Akakios Sabbaites’de karşımıza çıkıyor. O’na göre, yerel dilde (Burada Yunancanın Pontus şivesi kastediliyor olmalı), *του* yerine *σου* kelimesi kullanıyorlar. *το ὄρος του Μελά* söyleme ve yazma yerine *το ὄρος Σου μελά* (“Mela dağı”) diyorlar. Bu yazar **Melea** / **Mela** anlamı hakkında, birçok yerin adını burada ilk yaşayan halktan aldığı haricinde hiçbir şey söylemiyor. O, bu dağın adını kendi ifadesine göre Kıbrıslı Epifanios’un (Salamislı Aziz Epifanios)

⁵ Eserin orijinal tam adı – «Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ περιήγησις τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν Βαρνάβα καὶ Σωφρονίου, τῶν κειμένων ἐν τῷ ὄρει τοῦ Μελᾶ, συγγραφεὶς παρὰ τοῦ εὐτελοῦς καὶ ταπεινοῦ μοναχοῦ Ἀκακίου τοῦ Σαββαΐτου».

⁶ Altın mührü barındıran bir çeşit ferman ya da kararname.

⁷ G. Zerdelides bunun eski Σεμέλη-den geldiğini kabul ediyor, dolayısıyla, Sümela’yla ilişkisini reddediyor, bana göre bu doğru değildir.

(IV. Yüzyıl–403 Yılı) bahsettiği Mela dağıyla ilişkilendiriyor. Aynı adın eskiliğini ortaya koymak için aynı şekilde Luka İncil’indeki Meleas adıyla da paralellik kuruyor (Μαρτίνης, 2012: 29, 56).

Tam etimolojik versiyon Akakios Sabbaites’in eserinin redakte edilip üzerinde çalışılmış ve yeni olaylarla zenginleştirilmiş versiyonunun Neophytos Kausokalybites’un yazarlığı ve Sumelalı rahip Parthenios Metaksopoulos’un açıklamaları ve yorumlarıyla Leipzig’de 1775 yılında yayımlanan “Sumela Manastırı’nın Tarihi” adlı çalışmaya dayanıyor. P. Metaksopulos versiyonuna göre “Dağa **Mela** deniyordu ve bu onun siyah (μέλαν-) renginden dolayı söyleniyordu. Ona daha sonra **Sumela** denmeye başlandı. Bu, Meryem Ana İkonası’nın dağda görüldüğüne inananların verdiği ada göre oldu: «Συ, ω Μελά, χαίρε!» (“Sen, ey Mela, sevin!»). O, burada harflerin ayrılması sonucunda «Σωμελά» [soimela] elde edildi ve ω-nun o-ya dönüşmesi sonrasında Σομελά [sumela]” elde edildi diye yazıyor (Μεταξόπουλος 1775: 7, dipnot 3. Μαρτίνης, 2012: 30. Λαμψίδης, 1987: 13, dipnot 3). Trabzon İmparatorluğu’nu bilimsel olarak ilk inceleyen J.P. Fallmerayer daha da ileri gidip Metaksopoulos’un versiyonundan esinlenerek **Mela** ve **Sumela** adlarını Hindistan’daki Budist kozmolojisiindeki Meru / Sumeru dağı adıyla da karşılaştırıyor ve kendi yurdu Tirol’deki Melas dağının adını da unutmuyor (Fallmerayer, 1845: 181).

Aynı versiyondan esasen farklı olmayan bir görüşe göre de Yunanca εις του Μελά [is tu Mela] Pontus Rumcasında σου Μελά [ssu Mela]-ya dönüştü. Bu son versiyon XIX. Yüzyıl Giresunlu filolog İoanes Balabanes’e ait (Βαλαβάνης, 1881: 37-38. Παπαδόπουλος, 2007: 30).

Daha sonra bu versiyonlar, şöyle ifade edelim, “süslendi”, önceki Akakios’un yarım versiyonuyla “entegre edilip” yerleşti ve buna göre *Mela*’nın temeli “siyah”, “karanlık” anlamındaki eski Yunanca μέλας, yine *Sumela* kelimesini de buradan Pontus Rumcasının özelliği olan σου-ifadesinin (yazımının) eklenmesiyle elde edildi.

Yukarıda bahsedilen bu versiyonlar Pontus ve Trabzon’un modern araştırmacıları bilim insanları tarafından tekrar ediliyor (Μπούτουρας, 1912: 97. Miller, 1926: 62. Χαϊρέτη, 1967: 291. Γαλανίδου-Μπαλφούσια, 1999: 202, vd.).

Tabii ki XIII-XIV Yüzyıllarda faaliyet gösteren din adamlarından veya XVIII. Yüzyılın rahiplerinden derin etimolojik saptamalar beklemek adil olmazdı. Öte yandan, modern çağın batılı bilim çevrelerinde yerleşen versiyonlara tam da onlar tarafından dile getirilen bu versiyonlar (yani Halk etimolojisi) temel oluşturdu, sağlam biçimde yerleşti ya da yorumların temeli oldu.

Örneğin bu kelimelerin (*Sumela* / *Mela*) “siyah” ve “karanlık” anlamlarıyla açıklanması versiyonu Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından da paylaşılıyor. Fakat bir fark var, Eyice tam tersine, dağın **Mela** (siyah) adını Manastır’dan aldığını düşünüyor. Manastıra böyle bir ad, burada görülen, Hz. Meryem’in bebek İsa’yı kollarında tuttuğu ve tahminen Gürcü ikonası olan “Siyah Madonna” ikonasından dolayı verilmiştir (Eyice, 1966: 246; 257).

Prof. Eyice böyle düşünüyor ve aynı şekilde Prof. Mehmet Zaman tarafından dile getirilen bir versiyon daha var. Zaman’ın varsayımına göre dağ bu (siyah) anlamına gelen adı, litolojik yapısındaki bazalt ve andezitin koyu renginden almış olabilir (Zaman, 2005: 9).

Ahmet Mican Zehiroğlu *Sumela*’nın erken dönemde anlatımı ve adıyla ilgili farklı bir görüş ileri sürer. O, Procopius’un (VI. Yüzyıl) verdiği bilgilere dayanarak, İmparator I. Justinianus (482-565; 527-565)

tarafından Çanlar || Tzanlar (Lazlar) için Shamalinihon'de (Σχαμαλινίχων) yapılan kilisenin Sumela olduğunu kabul eder (Zehiroğlu, 2000: 98-101). Bu versiyon, Shamalinihon'un Procopius versiyonu ve lokasyonu ve A.M. Zehiroğlu'nu tercümesinde de aynı şekilde sanki *shamali*- kısmının *Sumela* ile benzerliğine dayanır. Tahmin dışında, başka bir açıdan dayanağı olmayan bu düşünce de pek inandırıcı görünmemektedir. Üstelik bu bilim insanı, *Shamalinihon* etimolojisini de açıklayamamaktadır⁸. O'nun bu düşüncesinin hatalı olduğunu göstermek için kısaca kronolojik açıdan yanlış olduğunu söylemek yeterlidir. Burada Sumela Manastırı'nın kuruluşunun VI. Yüzyıla ilişkilendirilmesi anakronizmdir ve dayanak olarak sadece temelsiz anlatılmış efsaneden (Veya onun daha sonra üzerinde çalışılmış versiyonundan) alınmış mevzuları içermektedir.

Yukarıda açıklanan Yunan versiyonları birtakım sorunlar içermektedir. Bu makalede onlardan birkaçının altını çizmek istiyorum:

1. “Siyah”, “koyu” anlamındaki *Méλας* [melas] artık kabul edildiği üzere eski Yunancada kullanılıyordu. Eski Yunancanın kullanımının kronolojik sınırları ise yaklaşık MÖ 1500-300 yılları arasına denk gelmektedir (Ralli, 2012: 946). Tüm o dönem boyunca Yunanca bilmeyen Lazların / Çanların, Yunanistan'dan çok uzak Çaneti'nin (Doğu Karadeniz'in) ücra bir yerinde yabani ormanın bir kayalığına Eski Yunanca isim vermesi inandırıcılıktan tamamen uzaktır. Eski Yunancanın kullanıldığı dönemde tarihi Çaneti'deki (Lazistan'daki) günümüz Maçka yöresinde ve devamında Eski Yunancanın yayıldığından bahsetmek, dahası bu dilin dağ adlarına yerleşmesi tamamen bilimsellik dışıdır. Kıyaslama için şunu belirtelim, Ksenofon (M.Ö. 430–355) Trabzon ile Giresun'un batısında yaşayan Mosiniklerle (Μοσσίνικοι)⁹ konuşmayı tercüman yardımıyla gerçekleştiriyordu (Anabasis V, 4, 1-5) (Ksenophon, 1974: 159). Aynı şekilde Trabzon kentinde de daha M.S. II. Yüzyılda yerel halk (Burada sadece aristokrat sınıfını kastedebiliriz) Yunancayı o kadar kötü konuşuyordu ki Kapadokya valisi Flavius Arrianus (I-II. Yüzyıl) bundan rahatsız oluyordu. Roma İmparatoru Hadrianus'a yazdığı mektupta Arrianus, Trabzon'da yapılan kurban yerlerinde Yunanca yazıları oralıların (“Barbarların”) yanlış yazdığını söylemektedir (Arrien, 1860: 15. Strazdins, 2022: 318). Yunan fetihleri sonrası Yunan kültürünün etkin olduğu memleketlerdeki ortak Yunan dili ve sonra burada manastır kuruluşu döneminde *μέλας* [melas] artık *μελανός* [melanos] olarak telaffuz ediliyordu. Böyle bir form ise bu dağın (ayrıca dere ve manastırın) adı olarak karşımıza çıkmamaktadır.
2. Yunancanın Lazistan (Orta ve Doğu Karadeniz ya da Pontus) kıyılarında yaygın diyalekti olan Pontus Rumcası (Ρωμαίικα [Romaíika]; aynı şekilde Ποντιακά [Pontiaká]; şunun gibi: Λαζικά

⁸ Kanaatime göre *Shamalinihon*'un tamamen şeffaf etimolojisi var ve Lazca “Derenin ötesindeki tarla” anlamına gelir – *sha*- < **ჭა* [<*ts'k'a] (< **ჭარი*) [<*ts'k'ari] “su”, “dere”, “çay”, -*malini*- < **მელენი* [<*meleni] “karşı taraftaki”, “ötedeki”, -*hon* < **გონა* [<*q'ona] “tarla”. Yunanca bu şekilde yazılmış toponimin Lazca telaffuzu *ჭამელენიგონა* [ts'k'ameleniq'ona]-dır. Benzer söz yapısından ve teşkilinden toponimler tarihi Kolheti'de birden fazla yerde mevcuttur. Burada ise sadece Doğu Karadeniz'den örnek vereceğim: *რუბამელენიგონა* [rubameleniq'ona] (Rize / Ardeşen Tunca'da bir yer adı. *რუბა* [ruba] “dere”), *მელენიგონა* [meleniq'ona] (Artvin / Hopa Esenkıyı'de bir yer adı), *ჭამელე* [ts'k'amele] ve *ჭარმელე* [ts'k'ramele] (Artvin / Arhavi Başköy'de, Dikyamaç'ta, Rize / Fındıklı Sulak'ta, Derbent'te, Gürsu'de yer ve mahalle adları) vd.

-*on* [-on]-nin Yunanca son ek olduğunu kabul etmemiz durumunda, şu ihtimal de söz konusudur – *sha*- < **ჭა* [<*ts'k'a] (< **ჭარი*) [<*ts'k'ari] “su”, “dere”, “çay”, -*mali*- < **მელე* [<*mele] “karşı”, “öte”, -*nih*- < **ნოლა* [<*noya] “çarşı”, “şehir”, yani *ჭამელენოლა* [ts'k'amelenoɣa] “Derenin öte tarafta [yer alan] çarşı, şehir”.

⁹ Trabzon'un batısında yaşayan eski Kolh ya da Kartvel kavimlerinden biri.

[Laziká]) ve onlar arasında doğrudan Trabzon şivesinde değil “siyah”, “koyu”, “karanlık” anlamlarında μέλας kullanıldığını, μελανός kullanıldığını dahi tespit edemedim. Bunun için elimde Anthimos Papadopoulos’un ünlü “Ιστορικόν Λεξικόν της Ποντιακής Διαλέκτου” (“Pontus Diyalekti Tarihi Sözlüğü”), Vahit Tursun’a ait 2019 yılında yayımlanan “Rumca-Türkçe Sözlük (Trabzon Rumcası)”, Ömer Asan’ın “Pontus Kültürü” kitabı ekindeki sözlük (İkinci Baskı, 2000 yılı) ve “Pontus Araştırmaları Komisyonu’nun” (Επιτροπή Ποντιακών Μελετών) yıllık süreli yayını „Αρχεῖον Πόντου”-nin tüm sayılarına eklenmiş sözlük bölümleri vardı. Bunlara ilave olarak, teyit amacıyla sözlük kullanmanın dışında Trabzon ilinin yerlisi ve bu diyalekte iyi konuşan kişilere de başvurdum.

Araştırmalarda (Rumca konuşan kişilerle de birebir görüşerek) anlaşıldı ki Rumcada “siyah” için μαύρο [mavro], μαῦρος [mavros] (Παπαδόπουλος, 2021: 563-565; Tursun, 2019: 356; Asan, 2000: 368), “karanlık” için ise σκοτεία [skotia], σκοτεινό [skotino] (Tursun, 2019: 446), σκοτία [skotia] (Παπαδόπουλος, 2021: 832) kullanılıyor.

Bununla da yetinmeyip Lazistan kıyılarının Rumca yer adlarını da inceleyip “Siyah” anlamındaki μαύρο kelimesinin geçtiği adları tespit etmeyi başardım: **Mavrana**||**Mavrena**||**Mavranos** (Büyükçit / Torul / Gümüşhane) (Εγκυκλοπαίδεια, 2007: 161-162; Δομνηνός, 1896: 49, 51; Nişanyan, 2020: 494), **Mavrolit** (Evren / Şiran / Gümüşhane) (Εγκυκλοπαίδεια, 2007: 173; Nişanyan 2020: 493), **Mavrokastron** (Şebinkarahisar / Giresun) (Bryer ve Winfield, 1985: 145; Εγκυκλοπαίδεια, 2007: 173), **[Krinital] Mavrant[on]** (Dumlusu / Of / Trabzon) ve **[Yukari] Mavrant[on]** (Yukarı Mavrand. Fındıkoba / Of / Trabzon) (Nişanyan, 2020: 944) ve **Mavra Dağı** (Maunsell, 1919)¹⁰ yani Rumca-Türkçe kompozit kelime olan “Karadağ” anlamındaki oronim, Maçka’nın batısında, Sera ve Nohacena dereleri¹¹ başı arasında dağ adı.

“Siyah”, “Koyu”, “Karanlık” anlamındaki Eski Yunanca μέλας kelimesini içeren yer adlarını bu yörede bulamıyoruz. Bunun bir istisnası Büyük Plinius’un (23/24-79) “Doğa Tarihi” kitabında geçen **Bizerler** (Buxeri) ve **Mahoronlar** (Machorones) arasında bulunan **Melas çayıdır** (flumen Melas) (C. Plini, 1854: 218). Araştırmacılar tarafından bu akarsuyla ilgili tespitler henüz yapılamamıştır¹². Eğer bu Romalı yazarın bahsettiği Melas Eski Yunanca μέλας “Siyah” kelimesini kastediyorsa ve akarsuyun yerel adının retrospektif tercümesi (yani o zamanlarda yaygın olan bir şey) oluyorsa, bunun Trabzon ilinin Araklı ilçesinde bulunan (kaynağı Gümüşhane ilinde) Karadere akarsuyunda tekrarı mümkündür. Bu akarsuyun eski adı başka klasik ve geç dönem kaynaklarında **Hyssus** || **Hyssi Portus** || **Hyssilime** || **Hissos** || **Ysiporto** || **Υσσος** (ve versiyonları) (Smith, 1854: 1108. ჯანაშია, 1988: 251. Talbert, 2000: 1235) olarak tespit edilmiş olup bunlarda Lazca-Megrelce¹³ უზს || უზა [utʰa|ufa] “siyah”, “kara” kelimesini görüyoruz. Bunun Osmanlı dönemindeki tercümesi ve isimlendirmesi **Karadere**’dir (ჯანაშია, 1988: 252). Plinius’un bahsettiği **flumen Melas**’ın Karadere’yle ilişkilendirilmesi yanlışlığı durumunda, Melas kelimesinin Laz dilindeki ბელა [mele] “öte” kelimesinin kendine göre yazılış

¹⁰ Haritada “MAVRA DAGH”.

¹¹ Haritada “Sere Dere” ve “Nokhadzena Dere”.

¹² Bu eserin bazı İngilizce yayımlarında Melas akarsuyu Kapadokya’daki Karasu akarsuyu ile ilişkilendiriliyor (Erciyes dağı taraflarında) (bak. Bostock ve Riley, 1855: 9, dipnot 81. Talbert, 2000: 989, h. 64). Bunun bir hata olduğu açıktır.

¹³ Kartveluri Dillerinden biri ve iki (Lazca ve Megrelce) dialektten oluşan bu dil bilimsel çevrelerde aynı zamanda “Zanca” ya da “Kolhca” isimleriyle de bilinmektedir.

şekli olabilir. Dahası da var ki bu akarsu Bizerler ve Mahoronlar arasındaki sınırı belirleyen akarsu olarak belirtiliyor.

3. Burada özellikle önemli olan, yukarıda bahsi geçen veya bildiğimiz başka hiçbir tarihçi/yazarın, kendi terimlerinin veya destekledikleri etimolojilerinin sağlamlaştırılması için buna uygun örnekleri Lazistan kıyılarındaki Eski Yunanca toponimlerinde ortaya çıkarmamış veya çıkaramamış olmasıdır. Burada kastettiğim, Pontus Rumcasının bağrında bu diyalekte ait *σοοῦ*-nin mevcut toponimlere karışımını veya yazı dilindeki *εις του*-dan *σου*- geçişiyle gelişmiş *σου*-nin mevcut toponimlere karışımı vd. ve bu yolla eski toponimlerin yanlarında yeni toponimlerin ortaya çıktığını görmüyoruz. Oysa böyle karışımların örnekleri dışında, toponimlerin tümünde olmasa dahi iki-üç benzerini bari görseydik. Haliyle, Yunanca **Pontus** diye adlandırılan bu geniş bölgenin Yunanca yer adları arasında başka benzerlerinin tespit edilememesi, yukarıda bahsedilen Yunanca versiyonu (veya versiyonları) hakkında en azından şüphe duymak için yeterli bir nedendir¹⁴.

Kısacaca söyleyecek olursak haklı biçimde şu sonuca varıyoruz ki Mela dağı ve Manastır'ın adlarının Eski Yunanca *μέλας*-dan geldiğine dair ciddi bir bilimsel değerlendirme yapmaya değmez.

Buna benzer değerlendirmeler tuhaf durumlara da neden oldu, şöyle ki; yukarıda incelediğimiz konuda, şöyle diyebiliriz ki, bilimsel hale getirilmiş halk etimolojilerinin etkisiyle Mela dağına, sanki Yunanca *Όρος Μελά* “Kara dağ” demekmiş düşüncesi ile, bazen **Karadağ** diyorlar (Goloğlu, 1973: 117. Horuloğlu, 1983: 55. Aygen, 1988: 113). Oysa eldeki bilgilerden anlaşılıyor ki bu dağın adı Yunanca değil ve “siyah”, “kara” anlamına da gelmiyor.

Lazca “Teslis”, “Kutsal Üçleme” Versiyonu

Sumela'yı Lazca açıklayan versiyonlara gelince, Gürcistan'da yaygınlaşmış görüşe göre sanki Lazca-Megrelce “Teslis”, “Kutsal Üçleme” anlamına geliyor. Bu görüşü ilk ileri sürenin kim olduğunu bilmiyorum. Bilimsel literatürde ilk olarak 2008 yılında Zurab Batiaşvili tarafından yapılan “Sumala/Sumela'nın” bazı araştırmacılar tarafından Gürcüce “Sameba”nın ([სამება] “teslis”, “kutsal üçleme” demektir) Lazcasıyla ilişkilendirildiğine dair genel ve kısa bilgilendirme karşıma çıktı (ბატიაშვილი, 2008: 30). Aynı bilim insanı benzer iddiayı 2012 yılında tekrarladı (ბატიაშვილი, 2012: 33-34). 2017 yılında Prof. Soso Sigua'da Sumela adının yanında tırnak içinde “Teslis” (სამება) diyor (სოგუა, 2017: 175). Prof. Tamaz Putkaradze de 2019 yılında bir açıklama yaparak Sumela adına “Sumela (“Teslis/Kutsal Üçleme”nin Lazcası) Manastırı” diyor (ფუტყარაძე, 2019: 104). Tüm bunlar Gürcistan'da popüler olan söylediğimiz versiyonun etkisiyle açıklanabilir. Gürcistan'daki bu versiyonun herhalde sözlü aktarımlarla kısmen Türkiye'de yaşayan Lazlar arasında da yer bulduğunu ifade etmeliyim

¹⁴ İlave olarak okuyucunun dikkatini iki şeye çekmek istiyorum: 1) **Melea / Mela** formları yalnızca Akakios Sabbaites'de karşımıza çıkıyor, fakat onun eserinin girişinde *tu mela* > *su mela* telaffuzu üzerine değerlendirme yapıyor. Eserdeki bu kısım 1446 yılında yeniden yazılıp yayımlandığında eklenmiş olabilir. Bu, Panagiotis Martines yayınından anlaşıldığına göre, Akakios'un metnine eklenmiş görülüyor, **Sumela**'nın kendisi hiçbir yerde anılmıyor. 2) Bir açıdan şu da dikkat çekicidir; yerel kişiler tarafından bu toponimin *Σιμελά* farklı telaffuzundaki *ou* > *i* prosesi doğrudan *σοοῦ* // *σου* parçacığına bakıldığında görülüyor.

ki onlardan bazıları gururla **Sumela** adının Lazca olduğunu ve bir zamanlar bu manastırın Lazlara ait olduğunu söylüyor.

Bu versiyon açıkça kulağa ilginç geliyor çünkü Lazca-Megrelce *სუმი* [sumi] “üç”, *სუმალა* [sum- al- a] “Teslis”, “Kutsal Üçleme” oluyor. Dahası, Lazca-Megrelce dili şivelerinde, yazılı dil (Gürcüce) haricinde ve ondan alınmış formlarda, Hristiyanlık terminolojisi yeterince bol ve etkin olarak toponimlerde de kullanılmıştır.

Ancak burada aşağıdaki hususlar engeller oluşturuyor:

1. Zamanında, Meryem’in göğe yükselişi adın yapılan manastır sonraki dönem kaynaklarında da hem Trabzon, hem Gürcüce, Yunanca ve diğer yabancı kaynaklarda sadece bu adla biliniyor. Teslis/Kutsal Üçleme adı hiçbir yerde karşımıza çıkmıyor.
2. Şuna da dikkat çekmek isterim ki yaşayan Lazcada (ve aynı şekilde Megrelcede) “Teslis”, “Kutsal Üçleme” anlamında *სუმელა* [sumela] veya *სუმალა* [sumala] kullanıldığı teyit edilmiş değildir, bu sadece beklenen bir formdur. Ancak, burada şunu ilave etmek gerekir ki basılı yayımlarda *Sumela*’nın “Teslis”, “Kutsal Üçleme”, “üçlü” anlamında Alio Kobalia’nın 2010 yılında yayımlanan “Megrelce Sözlük”te kullanıldığı doğrudur (ქობალოა, 2010: 597), fakat başka bir yerde (Daha önce yayımlanan Otar Kacaia’nın “Megrelce-Gürcüce Sözlük”ünde (2. cilt, ზ-ს, Tiflis, 2002), başka küçük sözlüklerde ve aynı şekilde Megrelce metinlerin bugüne kadar bilinen yayımların hiçbirinde) bu kelimeyi bulamıyoruz. A. Kobalia’nın sözlüğündeki *სუმელა* [sumela]-nın neoligizm olduğunu düşünüyorum ve A. Kobalia Trabzon’daki manastırın adının Lazca-Megrelce düşünülen anlamından ve bu versiyonun popülerleştirilmesiyle alakalı olabilir¹⁵ (Karşılaştırma için söyleyelim, aynı sözlükte “Teslis”, “Kutsal Üçleme” anlamında başka bir kelime daha *სუმიოი* [sumithi] kullanılıyor (ქობალოა, 2010: 597)).
3. Bunun dışında, yukarıda bahsedilen ve Sumela Manastırı’nın kuruluş zamanıyla ilgili erken dönem kaynaklarında, Sumela’nın 1364 tarihli Hrisobullosunda olduğu gibi, yukarıda da ifade ettiğim gibi **Mela** ve **Sumela** yan yana verilmiştir. Bunların birbiriyle ilişkisi ise şüphe götürmezdir. Eğer *Sumela* “Teslis”, “Kutsal Üçleme” demekse, *Mela*’nın mantıklı açıklaması bulunamıyor.

Benim kanaatimce *Sumela*’nın Lazcasının (“Teslis”, “Kutsal Üçleme”) olarak açıklanmasında, isim benzerliğiyle birlikte, en az onun kadar buna katkı sağlayan, bir tür romantik milliyetçilik olmuştur. Bu söylediğimiz durumun çok gerekli ve saygın bir yeri olmalıdır, ancak bu bilimsel değildir.

Mela ve Sumela’nın Anlamları ve Etimolojisi

Mela ve *Sumela* ile ilgili benim versiyonlarıma gelince, bunu net olarak 1) Yukarıdaki versiyonları geçersiz görerek, 2) Erken dönem kaynaklarında teyit edilen formlara, 3) Geçmişte Maçka ilçesi yöresinin ve genel olarak tarihsel Lazistan’ın o dönem Lazca-Megrelce diline dayanıp, 4) Tarihsel Kolheti’nin

¹⁵ Aynı şekilde, bu kelime, kurumsal eğitim almadan kendini eğitmiş kişiler tarafından son yıllarda sıkça İncil veya İncil’in bazı kesitlerinin kendi arzuları doğrultusunda Megrelceye tercümesinde kullanılıyor ve dolayısıyla yayınlıyor, bu da bir tür garabettir.

Lazistan kesiminin (yani Orta ve Doğu Karadeniz kıyılarının) toponimlerinde görülen bolca benzerlerine, 5) Mela dağı ve Mela (Sumela) Manastırı'nın lokasyonuna bakıp ve 6) Burada manastır kuruluşunun tarihsel-kronolojik şartlarını göz önünde bulundurarak açıklayacağım:

Manastır **Sumela** ya da **Mela** adlı derenin (Şimdiki adı **Meryem Ana**) vadisinde, derenin karşısında batı yamacında bulunan kayalık bir tepede kurulmuştur. Lazca-Megrelce “öte”, “karşı” kavramlarını ifade eden kelime olarak *მელე* [mele] bilinir (ქაჯაია, 2002: 244. ქობალოა, 2010: 405. თანდოლაშვა, 2013: 436; Bucaklışı, Uzunhasanoğlu ve Aleksiva, 2007: 505). Derenin karşısındaki obje için (Bu durumda da dağ için) *Mele* adı doğrudan ilişkilidir. Onun zıt anlamlısı “beri” anlamına ise *მოლე* [mole] kelimesi geliyor (ქაჯაია, 2002: 299; ქობალოა, 2010: 470; თანდოლაშვა, 2013: 508; Bucaklışı, Uzunhasanoğlu ve Aleksiva, 2007, გვ. 568). Tarihsel Lazistan'ın (Ve komşu tarihsel yörelerin Lazca içeren) toponimlerine bu (*mele*-yi kastediyorum) sıfat olarak da oluşturulan adlarda sınırları belirleyici olarak kullanılıyor.

Birincisine örnek olarak şunu verebiliriz: **Mele** yer adı Artvin / Hopa'nın Dereiçi köyünde (Aleksiva, Bucaklışı, 2009: 199, 271), **Meles** adı Rize / İkizdere'nin Çifteköprü köyünde ve buraya gelen derenin eski adları olarak (Nişanyan 2020: 802) karşımıza çıkıyor ve zaman içinde çevresel faktörler (Bu yörede Lazcaya karşı Rumcanın baskın gelmesi) nedeniyle -ç [-s] eklenmesi sonucu bu ad Rumcaya evrilmiş görünüyor. Köy, derenin sağ yamacında kurulmuştur. **Melo** tarihsel Klarceti'de¹⁶ Artvin'in Sarıbudak köyünün eski adıdır (Artvinli, 2013: 190). Osmanlı kaynaklarında **Mila** (میل) olarak geçer (Emiroğlu, 1995: 356-357). Sonraki dönemlerde Klarc diyalekti içinde Gürcücenin özelliği olan -ლ [-l] eklenmiştir. Gümüşhane Zigana Köyünde de Koçlar mahallenin eski adı **Mile** dir¹⁷, daha sonra yabancı dillerin ortamında bu formda şekillenmiştir.

Oluşturulan kelimelere baktığımızda *mele* hem ön ekli edat hem de son ekli kelimelerde eşit miktarda karşımıza çıkıyor. Ön ekli edat (prepozisyon) kelime örneklerini içeren toponimler: **Meleohori**||**Melohori**, **Melezeni**, **Meleskuri**, **Meleona** ve birçok başka örnek. Son ekli (postpozisyon) toponim örnekleri: **Zenimele**, **Zurgimele**, **Ohormele**, **Tzka(r)mele** vd. (Aleksiva ve Bucaklışı, 2009: 110, 130, 140, 143, 145, 155, 179, 193, 201. კარტოზია, 1993: 354, 355, 358, 361, 363, 365. Simonian, 2007: 107, 144, 306). Bunlara benzer daha birçok yer adını saymanın mümkün olduğunu da ekleyeyim. Ancak burada sadece birkaç örnek vermekle yetindim ki bu da yeterli sanırım.

Dolayısıyla, bu dağın adı olan **Mela** Lazca-Megrelce *მელე* [mele]-den (“öte”, “karşı”) geliyor ve tam olarak onun derenin karşısında olmasını anlatıyor olmalıdır. Buradaysa Sumela ikonasının ilk, XII. Yüzl yazısındaki *[Su]melē-* formunu, Akakios Sabbaites'in kullandığı *Melea* ve Osmanlıcada okunan *-e* son ekli *[Su]male*-yi de hatırlatalım.

Şimdi sıra geldi **Sumela**'ya. Bu, doğrusu son ekli (postpozisyon) bir kelimedir ve *su* ve *mela* (<**mele*) kelimelerinin birleşimiyle elde edilmiştir. Dağ (ve dolayısıyla Manastır da) derenin karşısında, ötede (“mele”) yer alıyorsa, kelimenin ilk kısmı *su-* da tam olarak “dereyi” ifade ediyor olmalıdır. Gerçekten de bu Lazca-Megrelcede iyi bilinen *სკურო*||*სკურო* [skʰuri||skʰuri]-nin (“dere”, „[küçük] akarsu“)

¹⁶ Türkiye'nin bugünkü Artvin ilinin orta kısmının tarihi adı. Küçük bir kısmı Gürcistan Açara Özerk Cumhuriyeti sınırları içinde de kalır.

¹⁷ Bu bilgiyi bana veren Prof. Dr. Coşkun Erüz'a teşekkürlerimi sunuyorum.

(თანდილაშა, 213: 749. ქაჯაია, 2002: 627 ქობალია, 2019: 599) Lazca-Megrelce içinde deforme olmuş ve kendini tarihsel Kolheti toponimlerinde sıkça gösteren *su-* şekline dönüşmüş halidir. Aşağıda bazı örnekleri yazacağım:

სუბახჩე (Subahçe) (<*Skurbahçe. *ბახჩე* [baχtʰɛ] “bağça”)¹⁸ – Türkiye'nin Rize / Ardeşen'de Akkaya köyünde yer adı.

სუმაჭახო || **სუმაჭოხა** || **სემაჭახო** (Sumaçaho || Sumaçoha || Sımaçaho) (<*Skurmaçaho||...maçoha. *მაჭახუ* [matʰɑχu] “gürültülü”, “çınlatan”) – Gürcistan'ın İmereti / Honi'de Hidi köynün eski adı;

სუნდურა (Sundura) (<*Skurdura. *ნდურა*||*დურა* [ndura||dura] “sağır”) – Artvin / Hopa'nın bir mahallesi.

სუნწა || **სინწა** || **სენწა** (Suntza || Sintza || Sintza) (<*Skurtza <*Skurtzkari; *წა*||*წყარი* [ts'a||ts'q'ari] “su”, “dere”, “çay”) – Megrelya / Zugdidi'de köy ve aynı köyle Zugdidi kenti arasında dere.

სურბა (Surba) (<*Skurruba. *რუბა* [rubɑ] “dere”) – Rize / Ardeşen'de Yeniyol köyünde yer adı.

სურები (Surebi) (<*Skurrepi. *რეპი* [rɛpʰi] “yaygın, derin, taşlık arazi”¹⁹) – Gurya / Çohatauri'de Supsa Nehri'nin yukarı kesimlerinde yöre adı. Zemo Surebi, Şua Surebi ve Kvemo Surebi köyleri burada yer alıyor.

სუსურმენა (Susurmena) (<*Skursurmena || *Skursurmina(?). *სურმენა*||*სურმინა* [surmena-||surmina-] bu kısmın önemi araştırılmalıdır²⁰.) – Trabzon / Sürmene ilçesinin eski adıdır; bu toponim eski Yunan kaynaklarında (Prokopius'de) **Susarmia** (Σουσάρμια) ve **Susurmena** (Σουσούρμαινα) adlarıyla anılıyor olmasıyla da ilginçtir ve onun adının bu farklı şeklinde de yukarıdaki görüşlerde ileri sürülen *του μελά > σου μελά, στου μελά > σου μελά*, veya *εις τοῦ μελά || σοοῦ μελά* benzeri dönüşümler görülüyor. Tam tersine, bu kentin adının bu formları, evet, onun yerel (Lazca) kökenini daha fazla güçlendiriyor.

სუფსა (Supsa) (<*Skurepşa; *ეფშა* [ɛpʰʃɑ]²¹ „dolu“) – Gurya / Lançhuti'de akarsu ve köy adı.

სუღირი (Suğiri) (<*Skurğiri. *ღირი* || *ღირა* [ɣiri || ɣira] „burulmuş“, „eğri büğrü“; *ღირე* [ɣire] „temiz olmayan“) – Megrelya / Dzveli Abaşa'da yer adı.

სუჭითა (Suçita) (<*Skurçita; *ჭითა* [tʃʰitʰɑ] „kırmızı“) – Gurya'da akarsu.

¹⁸ Oldukça geç dönemde Lazistan Osmanlıların eline geçtikten sonra toponimde **skur-* > *su-* sözcüğünün görülmesi de anlamlı olup, bu kompozit toponimin ikinci kısmındaki *-bahçe* kısmının (< Osm. باغچه, „bağça“) Osmanlı öncesi dönemde Lazca'da kullanıldığı varsayılmaz.

¹⁹ Etimoloji Malkhaz Kardava'ya aittir ve bunu benimle şahsen paylaşmıştır.

²⁰ İlk bakışta onda büyük debili suyun coşkun akışı anlamı görülüyor. Karş. Megrelce *სორმუა* [sɔrmua] “döküm”, “kümeleme” (Lazcada şu anda bu kök kaybolmuş görünüyor. Gürcüce *სვრემ* [svrem-] köküyle karşılaştırabiliriz) ve *სორმინი* [Sɔrnɔmi] (Megrelce “döküm yeri”) – Tskaltubo'da (İmereti, Gürcistan) köy. **Skursurmena*||**Skursurmina* “suyu bol akarsu”? Karşılaştırma için: Rize / Pazar'da **Surminati** (Kuzeyce) köyü antroponimi köküne dikkat edelim.

²¹ Gürcücenin (buradaki örnekte Gurya şivesinin) etkisiyle *შ > ს* [ʃ > s] dönüşümü oluyor. Karş.: Leçhumi / Tsageri'de **Gveso** köyü – Svancada *გვეშო* [gweʃi] yani “dolu” anlamına geliyor.

სუხუმლა (Suhumla) (<*Skurhumula; ხუმლა || ხუმულა || ხომულა || ხომლა [χumla || χumula || χomula || χamlā] „kuru“) – Megrelya / Tzalenciha’da İntzra deresinin sol kolu.

სუჩხა||სუჩხე (Suçha || Suçhe) ve **სუჩე** (Suçe) (<*Skurhçe ya da <*Skurçhe. [b]ჩე [(χ)tʰɛ] „beyaz“, ჩხე [tʰɛ] “sıcak”) – İmereti / Honi’de köy ve Megrelya / Martvili / İnçhuri’de dere.

Son olarak Sumela’yla esasen aynı adı taşıyan, Rize / Fındıklı ilçesinde adlarının bilinen versiyonlarıyla **სუმლა** [sumla] ve **სუმლე** [sumle] (<*Skurmele; Sümer) köyü. Burada şunu ilave edeceğim ki bu köyün adı olarak Prof. Şota Mamuladze 2016 yılındaki monografik yayın “Klarceti” de **სუმელა** [sumela] formunu kullanıyor (ფაღავა, vd., 2016: 81). Bunun Maçka’daki Sumela Manastırı’nın adının etkisiyle olduğunu söylersem yanılmış olmam; ayrıca aynı köyün adı Ali Tandilava’nın “Lazca Sözlük”ünde İoseb Kipşidze’ye ait “Çanuri Tekstebi” (“Lazca Metinler”) işaret edilerek **სუმალა || სუმალე** [sumala || sumale] şeklinde verilmiştir (თანდილაშვილი, 2013: 746). Oysa Kipşidze tarafından 1917’de yazılan metinde sadece **სუმლა** [sumla] formu var (ციცხლაძე, 1939: 67). Prof. İuri Sikharulidze beş verstlik haritaya dayanarak **Сомла** [somla]’yı teyit ediyor (Rusça dilinde) (სიხარულიძე, 1977: 80). Bu Rusça yayınlar için (Rusça yazan yazarlar için) alışkanlık olan yabancı toponimlerin farklı amaçlarla bozulmasıyla yazılmış olmalıdır.

Tarihi Klarceti Bölgesi’nde bulunan Erenköy’deki (Ereguna. Murgul / Artvin) Lazca-Gürcüce kompozit olan iki ilginç yer adından daha söz etmek mümkündür – **სუმელაურნას კილდე** [sumelaurnas k’ilde] (“Sumelaurna Kayası”) (ბერიძე, 2009: 271) ve **სურმელავი** [surmelavi] (ფუტკარაძე, 1993: 308. ბერიძე, 2009: 271). Bunlardan ikincisi, **სუ-** [su-]-nun daha eski **სურ-** [sur-] formunun korunmuş olması açısından da ilgi çekicidir. **-ავ** [av-] kısmı ise bu kelimedeki Gürcüce son ekidir.

Aynı şekilde, Prof. Sergi Cikia’nın “Gürcistan Vilayeti Büyük Defteri” eserinde adının okunmasıyla ilgili soru işaretiyle anılan, o zamanda artık boşalmış bir yer olan köyün adı **სუმელი** [sumeli] dikkatleri üzerine çekiyor (ჯიქია, 1941: 395, 478. ჯიქია, 1958: 540). Eski köy yeri Büyük Ardahan livası sınırları içindeymiş. Ardahan yöresinde Lazca toponimler olması beklenen bir durum değil, fakat bu eski köy yerinin adının Sumela’yla başka şekilde ilişkili olabileceği düşünülebilir, orada Sumela Manastırına bağlı bir kilisenin adı burada olabilir ya da bilinmeyen bir nedenle o isim buraya taşınmış olabilir. Tüm bunlar tabii ki ilave bilgiler ortaya çıkarılana kadar, sadece dikkatlice dile getirilecek tahminler olarak kalacaktır.

სუ- [su-]-nun farklı bir versiyonu da **სო-** [sa-]-dur:

სობოგა (Soboga) (<*Suboga < *Skurboga. ბოგა [boga] „küçük köprü“, “ağaçtan yapılan olan köprü”) – Megrelya / Zugdidi’de Cihaşkari köyünde yer adı.

სორდა (Sorda) (<*Surda < *Skurda. -და [-da] „?“; karşılaştırma için: **სკურდა** (Sk’urda) – Gurya / Lançhuti’de dere adı, Acara / Kobuleti’de dağ adı, **მეგრული სქურდა||სკურდა** (Megruli

Skurda||Sk'urda) – Megrelia / Abaşa'da dere adı) – Gümüşhane / Bağlarbaşı'de dere ağzındaki mahalle adı²².

სოჭხეთი (Soçheti) (<*Suçheti < *Skurçheti) – İmereti / Tkibuli'de köy.

Skuri'nin yıpranarak *su*'ya dönüşümü açıkça görülüyorki çok erken oldu ve o zamandan itibaren bu, Lazca-Megrelce şivelerinin uzun zaman önce kaybolmuş olduğu tarihsel Kolheti'nin o yörelerinde de kanıtlandı (İmereti'de, Gurya'da, Orta Lazistan-Kaldya'da), ancak, Lazca-Megrelce kaybolsa da toponimlerde eski öz tabaka korunmuştur. Gurya ve İmereti'de (Batı Gürcistan bölgeleri) Megrelcenin yerini Gurya ve İmereti şiveleri adlarıyla bilinen konuşma sistemlerinin alması Arap işgali döneminde başlayıp (VII-VIII. Yüzyıldan) itibaren periyodik olarak Osmanlı dönemi boyunca (XVI. Yüzyıldan başlayarak) sürmüş olmalıdır. Orta Doğu Karadeniz'de de, her halükarda kentsel yerleşim alanları ve deniz kıyısı alanlarda Geç Orta Çağ başlarken (X. Yüzyıldan) köklü Lazca(||Çanca||Haltça²³)-Yunanca iki dilliliği varsayılabilir, devam eden yüzyıllar ise Lazca(||Çanca||Haltça) üzerinde Yunancanın ağır basması yönünde güçlü eğilimle devam etmiştir. Bu eğilim nihayetinde bu yörede Lazca||Haltça şivelerinin yerini Pontus Rumcasının almasına neden oldu, aynı şekilde, daha sonra da Rumcanın yerini Karadeniz Türkçesi (Türkçenin Karadeniz şiveleri) aldı.

Böylece, tarihsel Kolheti toponim verilerinin dikkate alınmasıyla görülüyor ki, **Sumela** (**Mela** ile birlikte) tamamen apaçık Kolh dili (Lazca-Megrelce) etimolojisine sahiptir. Bu ad “derenin ötesi” anlamına gelen **Skurmele* formundan geliyor. Anlam olarak Lazca წკამელე || წკარმელე [ts'k'amelē || ts'k'ramelē]²⁴, რუბამელე || ორუბამელე [rubamelē || orubamelē]²⁵ ve Şavşuri წყალსიმერი [ts'q'alsimeri]²⁷ yer adları da aynı anlamı ifade ediyor.

Sumela ve **Mela**'nın *-a* ile sonlanması, büyük ihtimalle Lazcanın kendi içinde ortaya çıkmıştır, bunun ortaya çıkışından itibaren de adın sonundaki *-a||-e* seslileri Lazca toponimlerinin güçlü özelliğini oluşturur: **Bahta** || **Bahte** (Kireçlik / Arhavi / Artvin), **Vica** || **Vice** (Çamlıhemşin / Rize), **Loma** || **Lome** (Yolgeçen / Arhavi / Artvin), **Motshora** || **Motshore** (Kıyıcık / Fındıklı / Rize), **Ogena** || **Ogene** ya da **Ocena**||**Ocene** (Köknar ve Karaçam / Çaykara / Trabzon), **Riza** || **Rize** (Rize), **[Su]surmena** || **[Su]surmene** (Sürmene / Trabzon), **Tzita** || **Tzite** (Dirlik / Sürmene / Trabzon) ve **Sumla** || **Sumle** (Sümer / Fındıklı / Rize).

Yukarıda, Osmanlı kaynaklarında Manastır'ın adının *-e* ile bittiği şekilde **Sumale** olarak bilindiğinden söz etmiştim. Halkın günlük konuşmalarında oldukça geç dönemlere kadar **Sumele** (Osmanlı kaynaklarında **Sumale** denmesinin temeli olabilir) ve **Sumela** terimleri birlikte kullanıldığı tahmin edilebilir. Daha sonra ise başka olaylarda²⁸ olduğu gibi tek bir **Sumela** formu yerleşti.

²² Bugünkü Gümüşhane ilinin tarihi adı Kaldya||Haldya||Haltya'dır ("Haltların Ülkesi"). "Halt"ın Dağcı Lazlar'a yani Çanlar'a verilen isim olduğu sanılmaktadır.

²³ Ya da Kaldca – Gümüşhane ve çevresinde yani Kaldya adlı tarihsel bölgede geçmişte kullanılan Lazca (Çanca).

²⁴ Artvin / Arhavi'de birkaç toponim.

²⁵ Rize / Fındıklı'da birkaç toponim.

²⁶ Artvin / Şavşatlıların Gürcü dialekti.

²⁷ Tarihi Şavşeti'de İmerhevi'de köy adı (Balıklı).

²⁸ Karşılaştıralım: **Vice** ve **Vica** arasındaki dönüşüme bakalım ve aynı şekilde **Hope** ve **Atine** dönüşümü **Hopa** (Hopa / Artvin) ve **Atina** (Pazar / Rize) oluyor, *-e* son eki kayboluyor. Bunun tersi örnekler de mevcuttur – **Riza** ve **Rize** dönüşümü, **Loma** ve **Lome** dönüşümü, *-e* son ekinin hakim olması örnekleridir. Benzer örnekler Doğu

Son olarak ilçenin adıyla ilgili de birkaç söz söyleyeceğim – **Mačka** da Lazca bir addır. Bu ilçe için resmi adının haricinde yerel halk **Maška** formunu da kullanıyor (Brendemoen, 2020: 79, 153, 158-159, 223, 229). *მაჩხა* || *მაშხა* [matʃʰχa || maʃʰχa] (Karş. Megrelce *მარჩხა* [martʃʰχa], Gürcüce *მარჩხო* [martʃʰχɔ]) şu anlamlara geliyor: 1. Suyu belli bir yere akıtmak için yapılan ahşap oluk. 2. Şelale. 3. Pınarlardan su içmek için yapılan ahşap oluk. 4. Değirmene su taşı yan oluk. 5. (Megr./Gürc.) Sığ su. 6. Sulu kaya (თანდილა, 2013: 147; Bucaklışı, Uzunhasanoğlu ve Aleksiva, 2007: 466. ქობალა, 2010: 392. ქაჯაია, 2002: 223. Kojima, 2024: 977).

Mačka (ya da **Macka**) toponimi Lazistan kıyı kesimi toponimlerinde başka yerlerde de var – Rize / Pazar ilçesinin Handağı köyünde yer adıdır ve Trabzon / Sürmene’de Karacakaya köyün eski adıdır.

Genel olarak, Mačka ilçesi sınırlarında Yunanca/Rumca öncesi döneme ait Lazca özel adlara ait önemli bir kesim, böyle adların sonradan Rumca ve daha sonra Türkçe adaptasyonuna rağmen kolayca fark edilebilir. Burada ilave olarak şunu söylemek istiyorum ki, tarihsel Lazistan/Kaldya’nın toponimlerinin erken dönemlerini konuşurken, bilimsel çevrelerde, maalesef günümüze kadar hala Lazca verileri hafife alan eğilim ağırlıktadır. Hangi tarihsel dönem inceleniyor olursa olsun, Lazca Yunancanın, Ermenicenin, Türkçenin ve başka dillerin hatta düşünün ki Urartucanın bile gölgesinde bırakılıyor. Bu şuna benziyor; İskoçya veya Galler ve İskoçlar ve Gallerlilerin tarihi araştırılırken, bunun onların Kelt geçmişleri ve Kelt dili-kültürü verileri hiçe sayılarak ve ondan kopuk yapılması gibidir. Bunun kısmen Lazca (Ve genel olarak Kartvelce) verileri anlamamanın (Ve bazı durumlarda da buna isteksizliğin) düşük düzeydeki göstergelerinden veya bundan bağımsız engellerden (Uluslararası dillerde Gürcüce-Kartvelce verilerin hala kısıtlı şekilde ulaşılabilir oluşu) kaynaklandığını anlıyorum. Fakat bu gelişmeler ışığında ortaya çıkarılan araştırmalar (Etimolojik tespitler durumunda) hatalı olacaktır ve araştırmacının kendisini de tuhaf duruma düşürebilir.

References / გამოყენებული ლიტერატურა / Kaynakça

- Aleksiva, İrfan ve Bucaklışı, İsmail Avcı. (2009). *Svacoxo : Laz Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Kolkhis.
- Arrien. (1860). *Le périple de la Mer Noire*, (Çev. Henri Chotard), Paris: Auguste Durand, Libraire – Éditeur.
- Artvinli, Taner. (2013). *Artvin yer adları sözlüğü: Gürcüce, Lazca, Hemşince, Ermenice, Türkçe : idari, yerleşim ve coğrafi yer adlarının toponimisi*, İstanbul: Chiviyazıları.

Karadeniz Bölgesi’nin şu anda Lazca konuşulmayan (Uzun süredir konuşulmayan) yörelerinde de gerek Lazca gerekse Lazca olmayan toponimlerde de görülüyor; *Ünya*||*Ünye*, *Ogena*||*Ogene* ya da *Ocena*||*Ocene*, *Tzita*||*Tzite*, *Yom[ʉ]ra*||*Yomure* (Yomra / Trabzon), *Surmena*||*Surmene* vd. Son ektaki sesli harfin bu şekilde -a/-e dönüşümü dışında başka sesli harflerde de değişim başgösteriyor; – *Gonia*||*Gonie*||*Gonio* (Batum / Acara), *Mapavra*||*Mapavre*||*Mapavri* (Çayeli / Rize), *Arhava*||*Arkabe*||*Arkabi* (Aravi / Artvin). Ancak, böyle bazı durumlarda bu değişimler Lazcanın içyapısı nedeniyle değil başka dış faktörler (tek tür faktörler değil) nedeniyle de gerçekleşmiş olabileceği söylenmelidir.

- Asan, Ömer. (2000). *Pontos Kültürü*, İstanbul: Belge.
- Aygen, Temuçin. (1988). *Türkiye'nin az bilinen doğal ve arkeolojik değerleri*, İstanbul: IBM.
- Aydın, Kenan. (2018). *Arhavi Kazası'nın Sayısal Tarihi : İskan ve Nüfus (1486-1583)*, İstanbul: Laz Kültür Derneği.
- Bostock, John ve Riley, Henry Thomas. (1855). *The Natural History of Pliny*, London: Henry G. Bohn.
- Brendemoen, Bernt. (2002). *The Turkish Dialects of Trabzon: Their Phonology and Historical Development*, II, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Bucaklışı, İsmail-Uzunhasanoğlu, Hasan-Aleksiva, İrfan. (2007). *Büyük Lazca Sözlük : Didi Lazuri Nenapuna*, İstanbul: Chiviyazıları.
- Bryer, Anthony ve Winfield, David. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Washington D.C.
- C. Plini Secundi. (1854). *Naturalis Historiae*, Libri XXXVII (Rec. Ludovicus Ianus), Vol. I. Libb. I-VI, Lipsiae: Sumptibus et Typis B.G. Teubneri.
- Eiyce, Semavi. (1966). "Trabzon Yakınında Meryem Ana (Sumela) Manastırı", *Belleten*. Cilt: 30 Sayı: 118. Ankara, 243-264.
- Emiroğlu, Kudret. (1995). *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, C. 8. 1876. Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı.
- Fallmerayer, Jakob Philipp. (1845). *Fragmente aus dem Orient*, 1. 1. Band. Stuttgart und Tübingen: J.G. Cotta'scher Verlag.
- Giannouli, Antonia. (2007). *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Großen Kanon des Andreas von Kreta (Eine quellenkritische und literarhistorische Studie)*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Goloğlu, Mahmut. (1973). *Anadolu'nun millî devleti Pontos*, İstanbul: Goloğlu Yayınları.
- Horuloğlu, Şâmil. (1983). *Trabzon ve çevresinin tarihi eserleri*, İstanbul: Er Ofset Matbaacılık.
- Kennedy, Scott. (2019). *Two Works on Trebizond – Michael Panaretos, Bessarion*, Cambridge, London: Harvard University Press.
- Kojima, Gôichi. (2024). *Lazca-Türkçe Sözlük (Diyalektolojik Örneklerle)*, Ankara: Toz Yayınları.
- Köse, İsmail. (2010). *Bulutların Ötesinde Saklı Manastır: Sumela*, Trabzon: İber Matbaacılık.
- Ksenophon. (1974). *Anabasis - Onbinlerin Dönüşü*, (Çev. Tanju Gökçöl), İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Miller, William. (1926). *Trebizond, the last Greek empire*, London: Society for promoting Christian knowledge.

- Miklosich, Franz ve Müller, Joseph. (1887). *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, Vol. Quintum. Vindobonae: Carolus Gerold.
- Nişanyan, Sevan. (2020). *Türkiye Yer Adları Sözlüğü – Index Anatolicus*, İstanbul: Liberus Kitap.
- Ralli, Angela. (2012). “Greek”, *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 90-3. Bruxelles: Société pour le Progrès des Études Philologiques et Historiques.
- Simonian, Hovann, H. (2007). *The Hemshin : History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, London and New York: Routledge.
- Sinclair, Thomas Alexander. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, II. London: The Pindar Press.
- Smith, William. (1854). *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Vol. I, London: Walton and Maberly.
- Strazdins, Estelle. (2022). “Anabasis as Monument: Arrian, Xenophontic Space, and Literary Authority”, *Xenophon's Anabasis and Its Reception, Trends in Classics – Supplementary Volumes*, Volume 134, Berlin/Boston: De Gruyter, 311-328
- Talbert, Richard, J.A. (2000), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Atlas / Map-by-map Directory, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Talbot, Alice-Mary. (2010). “A Unique Saint's Life of the Early Thirteenth Century: Akakios Sabbaites' Vita of Saints Barnabas and Sophronios”, *On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Bizans dünyasında değişim : Bildiriler - Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries : Proceedings, 1.Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu / First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, 25-28 Haziran, 2007, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 57-62.
- Tursun, Vahit. (2019). *Romeika - Türkçe Sözlük : Trabzon Rumcası*, İstanbul: Heyamola.
- Maunsell, R.A. (1919). Eastern Turkey in Asia. Sheet 5 Trebizond-Baiburt / compiled at the Intelligence Division, War Office by Major F.R. Maunsell, R.A., London: War Office, Intelligence Division.
- Weigel, Günter Evangelos. (1990-91). “Ergebnisse der vorarbeiten zur Gründungsgeschichte des Klosters Panagia Sumela nach der kollation des Athoskodex 3802.268 S. XV Dionysiou, 423 R – 517 R.”, *Archéion Πόντου – 43*, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.
- Zaman, Mehmet. (2005). “Türkiye'nin önemli inanç turizmi merkezlerinden biri: Sumela (Meryamana) Manastiri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1-24.
- Zehiroğlu, Ahmet Mican. (2000). “Prokopius'un Trabzon Seyahati”, *Tarih ve Toplum* (Sayı 200), İstanbul: İletişim Yayınları, 98-101.

- Успенский, Федор ве Бенешевич, Владимир. (1927). *Вазелонские Акты : Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII-XV вв.*, Ленинград: Государственная публичная библиотека.
- Βαλαβάνης, Ιωάννης. (1881). “Γλωσσολογικά”, *Εύξεινος Πόντος*, 3, Τραπεζούντα: Ο Εκδότης Δ. Ξιφιλίνος.
- Γαλανίδου-Μπαλφούσια, Έλσα. (1999). *Ποντιακή Λαογραφία*, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.
- Δομνηνός, Γεώργιος. (1896). *Γεωγραφία του Πόντου*, Τραπεζούντα: Εκ του Τυπογραφείου Δ. Χ. Σεράση.
- Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού (2007), Τόμος 6, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης Παιδεία.
- Ζερζελίδης, Γεώργιος. (1970). “Οικογένειες της Ανω Ματσούκας”, *Αρχαίον Πόντου – 30*, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.
- Χαιρέτη, Μαρία Κ. (1967). “Σουμελά, Μόνη”, *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος 11, Σβάϊτσερ-Φυλακτήριον, Αθήναι: Αθ. Μαρτίνο, 291-296
- Λαμπιδής, Οδυσσέας. (1987). “Η Διασκευή του βίου των ιδρυτών της μονής Σουμελά κατά Παρθένιον Μεταξόπουλον και Νεόφυτον Καυσοκαλυβίτην”, *Αρχαίον Πόντου – 41*, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.
- Μεταξόπουλος, Παρθένιος. (1775). *Η Θεία και Ιερά Ακολουθία των Οσίων και Θεοφόρων Πατέρων ημών Βαρνάβα και Σωφρονίου των εξ Αθηνών, και του Ιερού Χριστοφόρου, των εν Μελά όρει ασκησάντων, ...* Λειψία: Εν Τυπογραφεία Βιλγέλμου Γοττλώβ Σόμμερ.
- Μπούτουρας, Αθανάσιος Χ. (1912). *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα ιστορικώς και γλωσσικώς ερμηνευόμεν*, Αθήνα: Τυπογραφείον της Β. Αυλής, Α. Ραφτάνη.
- Παπαδόπουλος, Γεώργιος. (2007). *Ο Πόντος και οι Πόντιοι. Προσωπογραφία και τοπογραφία του Πόντου*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε.
- Μαρτίνης, Παναγιώτης. (2012). *Οι Άγιοι Βαρνάβας και Σωφρόνιος - Οι κτίτορες της Ι. Μονής Σουμελά*, Πάτρα: Ταώς.
- Φωστηρόπουλου, Σωτηρίας. (1948). “Τοπωνύμια και Ονόματα του Χωριού Ιμέρα”, *Αρχαίον Πόντου – 13*, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.
- Χρυσάνθος. (2007). “Η Εκκλησία Τραπεζούντος”, *Αρχαίον Πόντου – 4-5*, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.
- ბატიაშვილი, ზურაბ. (2008). *ქართველები ოსმალური პერიოდის ტრაპიზონში*, თბილისი: არტანუჯი. [Batiashvili, Zurab (2008), *Georgians in Ottoman Period Trabzon*, Tbilisi: Artanuji].
- ბატიაშვილი, ზურაბ. (2012). *ტრაპიზონის იმპერიის დაარსება*, თბილისი: არტანუჯი. [Batiashvili, Zurab (2008), *The Foundation of the Empire of Trebizond*, Tbilisi: Artanuji].

- ბერიძე, ეთერ. (2009). ნიგალი : ისტორიულ-ეთნოლოგიური და ლინგვისტური (ტოპონიმიკური) ასპექტები, თბილისი: შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. [Beridze, Eter (2009), *Nigali : The Historical-ethnological and linguistic (toponymic) aspects*, Tbilisi, Shota Rustaveli State University].
- თანდილაშვილი, ალი. (2013). *ლაზური ლექსიკონი*, თბილისი: საარი. [Tandilava, Ali (2013), *Laz Dictionary*, Tbilisi: Saari].
- კარტოზია, გურამ. (1993). *ლაზური ტექსტები*, II, თბილისი: მეცნიერება. [Kartozia, Guram (1993), *Laz Texts*, II, Tbilisi: Metsniereba].
- სიგუა, სოსო. (2017). *ქართული კულტურის ისტორია*, II, თბილისი: სტუ. [Sigua, Soso (2017), *The History of Georgian culture*, II, Tbilisi: GTU].
- სიხარულიძე, იური. (1977). *ჭანეთი*, I, ბათუმი: საბჭოთა აჭარა. [Sikharulidze, Iuri (1977), *Chaneti*, I, Batumi: Sabtchota Atchara].
- ფაღავა, მამია-ცინცაძე, მერი-ბარამიძე, მაია-ჩოხარაძე, მალხაზ-შიოშვილი, თინა-მამულაძე, შოთა-ხალვაში, რამაზ-მგელაძე, ნუგზარ-შაშვიკაძე, ზაზა-კარალიძე, ჯემალ. (2016). *კლარჯეთი*, ბათუმი: სამშობლო. [Paghava, Mamia-Tsintsadze, Meri-Baramidze, Maia-Chokharadze, Malkhaz-Shioshvili, Tina-Mamuladze, Shota-Khalvashi, Ramaz-Mgeladze, Nugzar-Shashikadze, Zaza-Karalidze, Jemal (2016), *Klarjeti*, Batumi: Samshoblo].
- ფუტკარაძე, თამაზ. (2019). “ეთნიკური ისტორიის, იდენტიფიკაციისა და კულტურული მემკვიდრეობის საკითხები ცენტრალური ლაზეთის პოლიეთნიკურ საზოგადოებაში”, *მიგრაცია* 9, თბილისი: თსუ [Putkaradze, Tamaz (2019), “Some issues of ethnic history, identification and cultural memory in polyethnic society of central Lazeti”, *Migratsia* 9, Tbilisi: TSU].
- ფუტკარაძე, შუშანა. (1993). *ჩვენებურების ქართული*, წიგნი პირველი, ბათუმი: აჭარის ჟურნალ-გაზეთების გამომცემლობა. [Putkaradze, Shushana (1993), *The Georgian Language of “Chveneburebi” in Turkey*, Book One, Batumi: Atcharis Jurnal-Gazetebis Gamomtsemloba].
- ქაჯაია, ოთარ. (2002). *მეგრულ-ქართული ლექსიკონი*, II (ზ-ს), თბილისი: ნეკერი. [Kajaia, Otar (2002), *Mingrelian-Georgian Dictionary*, II (Z-S), Tbilisi: Neker].
- ქობალია, ალიო. (2010). *მეგრული ლექსიკონი*, თბილისი: არტანუჯი. [Kobalia, Alio (2010), *Mingrelian Dictionary*, Tbilisi: Artanuji].
- ყიფშიძე, იოსებ. (1939). *ჭანური ტექსტები*, ტფილისი: სსრკ მეცნ. აკადემიის საქართველოს ფილიალი. [Qipshidze, Ioseb (1939), *The Laz Texts*, Tiflis: SSRK Metsn. Akademiis Sakartvelos Piliali].

- ჯანაშია, სიმონ. (1988). *შრომები*, VI, თბილისი: მეცნიერება. [Janashia, Simon (1988), *Proceedings*, VI, Tbilisi: Metsniereba].
- ჯიქია, სერგი. (1941). *გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი*, II, თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. [Jikia, Sergi (1941), *The Great Defter of the Gurjistan Vilayet*, II, Tbilisi: Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademia].
- ჯიქია, სერგი. (1958). *გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი*, III, თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. [Jikia, Sergi (1958), *The Great Defter of the Gurjistan Vilayet*, III, Tbilisi: Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademia].